

Wijbisschop, officiaal, bedelmonnik, collecteur. Kerkelijke prominenten doen de O.L.V.-kerk te Breda aan

door

VALENTIJN PAQUAY

Iedereen die zich wel eens diepgaand heeft beziggehouden met historisch bronnenonderzoek moet constateren dat hij gegevens overhoudt. Bijna vanzelfsprekend worden nieuwe vondsten gedaan; ná afsluiting van het manuscript dan wel ná verschijnen van de publicatie. Vaak verschijnen rond dezelfde tijd meer publicaties over verwante onderwerpen. Achteraf vallen eerder aangetroffen, maar ter zijde gelaten gegevens in een (nieuw) verband, of krijgen een ander accent. Hele passages zijn geschrapt om de kopij niet al te uitvoerig te maken. Recapitulerende en inzicht verschaffende overzichten en tabellen moesten sneuvelen. Tal van vragen en problemen bleven noodgedwongen buiten beschouwing.¹

Hierna bieden we van dit alles wat, maar hebben wederom moeten kiezen. Allerlei kerkelijke figuren die de Bredase ‘Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk’ aandeden vóór het cruciale jaar 1590, proberen we te volgen en hun handelen toe te lichten vanuit het eigentijds kerkelijke leven. Zo zullen de in de titel genoemde personen de revue passeren gaandeweg de vijftiende en zestiende eeuw. Een doods aanzegger, op pad namens de nonnenabdij Vorst bij Brussel, deed Breda aan maar blijft hier onbesproken.² Dit scala aan in functie optredende figuren maakt eens te meer duidelijk hoe afhankelijk we zijn van het overgeleverde bronnenmateriaal, dat van Bredase zijde uitermate zwak is. Evenals het trouwens te danken is aan het toeval wanneer we elders op gegevens stuiten.

De wijbisschop: inwijding, wijding en vorming

Als kerkelijk hoogwaardigheidsbekleder liet de prins-bisschop uit Luik zich persoonlijk zelden of nooit zien in Breda. Binnen de organisatorische structuur van het bisdom Luik, die voor Breda van belang is, blijken de wijbisschop en de kerkelijke rechter het vaakst direct in contact te treden met de Bredase parochianen. Zo moest de op naam van de bisschop gestelde collectieve vastendispensatiebrief, ook wel genoemd ‘boterbrief’, altijd worden opgehaald door een bode, dan wel worden bezorgd. De bewoners kregen hiermee toestemming in de vastentijd zuivelproducten te nuttigen. In Bijlage I staat de tekst van een dergelijke brief. De kosten ervan beliepen één tot twee gulden.³ De eerstvolgende zondag zal deze vanaf de kansel aan het kerkvolk zijn meegedeeld. Wijbisschop en officiaal kwamen persoonlijk naar Breda.

De geestelijken die namens de bisschop de kerkelijk-rituele handelingen verrichtten, waren in de praktijk steeds ordegeestelijken, afkomstig uit één van de actieve bedelorden: dominicanen, franciscanen, karmelieten of augustijnen. Deze hulpbis-

schoppen of suffraganen, benoemd door de paus, voorzien met een fraai klinkende (fictieve) bisdomstitel *in partibus infidelibus*, genoten een vast jaarinkomen vanuit het bisdom en ontvingen emolumenten uit de sacramentele handelingen. In het omvangrijk Luikse diocees met zijn verschillende volkstalen was tegelijkertijd meer dan één wijbisschop (*vicarius in pontificalibus*) actief; wellicht de een Nederlands-, de ander Franstalig. De hoogwaardigheidsbekleder moest de parochianen kunnen toespreken. We kunnen deze rondreizende assistenten in religieuze zaken individueel maar moeilijk volgen. In hoeverre zij een eigen (financiële) administratie voerden, is verre van duidelijk, althans daarvan bleven geen administraties bewaard.⁴ Normaliter verwachten we een tocht tussen de grotere steden, van 's-Hertogenbosch via Breda naar Bergen op Zoom (dan wel in omgekeerde richting), via de stadsrekeningen te volgen. Stadsbesturen ontvingen deze prelaten met gepaste honneurs; aanbieden van wijn op stadskosten stelde een soort welkomstreceptie voor.⁵ Vaak blijft hun eigenlijke naam achterwege. Officiële documenten, afkomstig van deze suffraganen, zijn betrekkelijk weinig bewaard gebleven bij de betrokken partijen. Van kerkelijke archivalia uit deze hoek van Brabant is de overlevering over het algemeen zwak.

De laatsten van Luikse zijde aangestelde wijbisschoppen heetten: Gideon van der Gracht, bisschop van Castoria (Griekenland) – een augustijn, aantoonbaar actief tussen 1536 tot 1554, en Gregorius (van den) Bosch / Sylvius, bisschop van Tagaste (Tunesië) – een dominicaan, optredend tussen 1552 en 1578. Tengevolge van de schade aangebracht door de Beeldenstorm zou er rond 1570 meer dan genoeg voor hem te doen zijn geweest.

Inwijden en vormen

Het inwijden van kerkgebouwen, kerkhoven, kerkgewaden en altaren was de primaire taak van de plaatsvervanger in geestelijke zaken. Met de wijding kregen die zaken en objecten een sacraal karakter en vielen onder het kerkelijk gezag. Anders lag dat bijvoorbeeld met de kerktoren, die wel werd gezegend door de pastoor maar niet ingewijd. Bekend is de inwijding van de Prinsenkapel in 1526 en in 1538 die van het jongste, achterste deel van het kerkship dat bij de toren lag. Het meest curieus blijft wel het verschijnen van de wijbisschop in de zomer van 1514. In de kerk van Breda moet *Blinde Thijs* zo iets ernstigs hebben gedaan dat de kerk ontwijd raakte. Herinwijding was noodzakelijk. Het stadsbestuur moest op hoog niveau overleg plegen en tot een regeling komen met de bisschoppelijke autoriteiten. De wijbisschop zou naar Breda komen om de rituele wijding uit te voeren.⁶ Dit is zowat alles wat we uit de bewaard gebleven bronnen te weten komen.

Hoe het wijdingsritueel zich voltrok, staat nergens opgetekend, maar het zal de Luikse gewoonten hebben gevolgd die globaal golden sinds Durandus' handboek (ca. 1295).⁷ Vanzelfsprekend maakte het verschil of het om een kerkgebouw of alleen maar om een altaar ging. De laatste belangrijke kerkwijding die binnen het hier ter sprake komende tijdperk in Breda plaatsvond, namelijk die van omstreeks 1410, zal zich als volgt hebben voltrokken. Eerst het zuiveringsritueel, de *lustratio*. Na een nachtwake de avond tevoren besprenkelt de wijbisschop de muren en markeert de grond met een X (chrismon = Christus) of kruisteken. Nu is de plek voortaan kerke-

lijk territorium. Vervolgens de *dedicatio*: overbrenging en plaatsing van de relieken in het blad van het hoogaltaar, zalving van altaar en de twaalf gemarkeerde wijdingskruisen aan de wand. Tenslotte de zegening van altaar en altaartoebehoren, waarna een hoogmis en preek de ceremonie afsluiten. Nog tweemaal zou ditzelfde kerkgebouw van Breda later, ten gevolge van heringebruikname (1581 en 1625), het wijdingsceremonieel ondergaan. In het geval van een nevenaltaar, waarvan er een twintigtal in de Bredase kerk stond, was zalving en inzegening van het gemarkeerde altaarblad voldoende. Bij de inwijding van het kerkhof zal een processie rond om de kerk (*circuitus*) het meest karakteristieke onderdeel zijn geweest. Vanaf de veertiende eeuw moet bij elk van deze wijdingen een notarisoorkunde zijn opgesteld; ten aanzien van de Bredase parochiekerk bleef er niet één bewaard. Ter gelegenheid van de officiële ingebruikneming verleende de hulpbisschop uit of op naam van de bisschop nogal eens de standaard veertig-dagen aflat ter instandhouding van de nieuwbouw.⁸ De dag van de ker(k)mis, zondag na 15 juni, herinnerde hieraan.

Wijding en installatie van priesters, zeker bij de lagere clericale wijdingen, zoals subdiaken, gebeurde door de wijbisschop. Daarvan gaven zij bewijsstukken af.⁹ Priesterwijdingen (*ordinationes*) vonden in het tijdperk dat er nog geen seminaries voor wereldlijke geestelijken bestonden, voornamelijk plaats in de bisschopsstad, waar in de regel zes zaterdagen in het jaar bestemd waren voor wijdingen, beginnend met acoliet tot priester.¹⁰ Men mag aannemen dat de wijbisschop rond de canoniek voorgeschreven dagen, de priesterzaterdagen, voor priesterwijding te Luik in de bisschopsstad aanwezig zal zijn geweest. Zo was wijbisschop Sylvius behalve professor in de theologie ook prior van het Luikse dominicanenklooster. Het gebeurde nogal eens dat de kandidaat binnen zes weken voor Pasen van subdiaken tot volwaardig priester werd.

Voor Luik kennen we geen bewaard gebleven administratie maar die zal er ongetwijfeld zijn geweest, zoals voor het bisdom Utrecht wel een paar registers en jaarrekeningen bewaard zijn gebleven.¹¹ Behalve een minimum leeftijd van 24 jaar moest men over een gegarandeerd inkomen beschikken (minimaal 24 gulden op jaarbasis). De kandidaat werd op zijn basiskennis geëxamineerd en zijn positie gecontroleerd. Voor al deze handelingen moesten bedragen worden afgedragen die in rekeningen zijn terug te vinden. Ook Bredanaars lieten zich overigens tot Utrechts priester wijden.¹² Met zijn pontificaal optreden kon de wijbisschop, getooid met mijter en staf, luister bijzetten bij belangrijke gebeurtenissen, zoals de groots opgezette uitvaartplechtigheid van de heer van Breda, René van Chalon, prins van Oranje, in augustus 1544.

Aan jongens en meisjes, op de drempel van volwassenheid op twaalf resp. veertienjarige leeftijd, diende de wijbisschop, gezeten op een zetel voor het volksaltaar, met handoplegging het vormsel (de *confirmatio*) toe, een plechtigheid die was voorbehouden aan de wijbisschop. Het toedienen van het vormsel symboliseert de hoop op de hemel en het eeuwig leven.¹³ Voor Breda althans valt er geen regelmaat vast te stellen aangaande de plaatsing van deze kerkelijke plechtigheid. Van wie het initiatief uitging, vinden we nergens terug. De wijbisschop kwam lang niet iedere jaar; dat staat vast. Kortom, de bezoeken van de Luikse wijbisschop onderstrepen hoeveel bronnen-

materiaal verloren is gegaan en dat we over zijn optreden afhankelijk zijn van indirecte en toevallige informatie.

Kerkhof vergroot en gewijd

Met het afbranden van de horecagelegenheid *De Drie Gezusters* een paar jaar geleden gingen eeuwenoude panden midden in het historisch centrum van Breda definitief verloren. Vijfhonderd jaar eerder stond de huizenrij aan deze kant van de Markt nog dicht tegen de kerk aan. Rond 1500 kreeg de Bredase kerk de een na de andere uitbreiding die ten koste ging van het ommuurde kerkterrein, dat als kerkhof diende. Voor de groeiende stadsbevolking werd het kerkhof middenin de stad te klein. Uitbreiding was nodig. Een fragmentarische tekst van een koopakte meldt dat een kapelaan een door hem bewoond huis aan de Markt overdroeg aan het kerkbestuur om het te laten slopen. Zeker is, gezien de ligging van dat huis, dat het naast de genoemde horecagelegenheid moet hebben gelegen. Onbekend is wanneer de overdracht precies heeft plaats gevonden; wellicht rond 1495.

Uit de opgedoken restanten van de administratie, afkomstig van de kerkelijke rechtbank - waarover zo dadelijk meer - blijkt dat het Bredase kerkbestuur tegen betaling van acht gulden in 1485 toestemming kreeg van de geestelijke autoriteit om het kerkhof uit te breiden en te laten inwijden.¹⁴ Wellicht heeft kort daarop een wijbisschop de handeling verricht. In aanmerking komt Libert, actief 1470-1506, of Johan 1485-1504; beiden minderbroeders van de conventuale richting, met Maastricht als standplaats. Anders moet het de karmeliet Hubert 1474-1496 zijn geweest. Dit bericht levert tevens de oudste namen van het driekoppige college van kerkmeesters op, dat we sedertdien bij naam kennen.¹⁵

De officiaal: beboeting, vergeving en kwijtschelding

In het kader van de kerkelijke rechtspraak formeerde zich een rechtscollege van geestelijken. Naast de bisschoppelijk officiaal (*vicarius in iudicialis*) vormden een aantal assessoren-rechters de rechtbank. Het meest opmerkelijk is de aanwezigheid van een 'fiscaal', een openbaar aanklager. Namens de procespartijen traden procuratoren en advocaten op. Verder waren er bodes en schrijvers actief, in welke laatste rol notarissen optraden. Tot de staatsregeling van 1531 aangaande de admmissie van notarissen bestond het notariaat altijd uit personen met een status van (lagere) geestelijke (*clericus*).¹⁶

Welke rol de kerkelijke rechtbank concreet heeft gespeeld in Breda, is haast ongreepbaar. De eigenlijke bisschoppelijke rechtbank met de zetel in Luik zelf, onder leiding van de *officialis generalis*, was ver weg.¹⁷ In het kader van de groeiende macht van de Bourgondische landsheer was er voor de Brabantse territoria een aparte rechtbank ingericht. De *officialis foraneus*, die ook voor Breda en omgeving verantwoordelijk was, zetelde te Leuven.¹⁸ Daarnaast fungeerden op lokaal niveau ad hoc kerkelijke rechtbanken of 'seendgerichten', aangevuld met lokale figuren. De Leuvense officiaal trok soms zijn ambtsgebied rond. Vaak delegerde hij de rechterlijke taak aan een

plaatselijke notaris. Dergelijke openbare zittingen van de kerkelijke rechtbank vonden doorgaans plaats in een kerkportaal, meestal het zuidelijke zijportaal. Voor de Bredase kerk ligt het westelijke torenportiek, beschut onder de toren, het meest voor de hand. De rood geverfde kerkdeuren gaven aan de zittingsruimte de gepaste entourage van gezag en autoriteit: de wereld volgens het kerkelijke, canonieke recht vervat in het *Corpus iuris canonici*.¹⁹ Naar dit geleerdenrecht werden geestelijken en leken op hun gedrag beoordeeld en zonodig veroordeeld. In de open lucht stond iedereen terecht voor zijn zonden. Zo hield de kerk controle over het (privé)leven van de gelovigen. Informatie vanuit al deze drie niveaus zijn alleen bekend uit in het Latijn gestelde charters die bij de partijen in het geding terecht kwamen. Meestal in de vorm van een eindverslag dan wel een vonnis, veel minder van andere soorten documenten in de loop van de procesrechtsgang.²⁰

Concreet voor Breda zijn we ronduit slecht geïnformeerd over de activiteiten van het bisschoppelijk 'seendgericht', in casu het plaatselijke echelon van de kerkelijke rechtspraak. Bijsterveld kon een diepgaand onderzoek naar de pastoors verrichten dankzij het bestaan van de Luikse *pouillé's*, de uitgebreide reeks registers waarin de controle over de geestelijkheid binnen het aartsdiakonaat Kempenland, in de vorm van regelingen en beboetingen, werd genoteerd. De Bredase kerk viel buiten die registratie omdat zij *exempt* dat wil zeggen vrijgesteld was. Hier had het kapittel alles te zeggen over de plaatselijke geestelijkheid. Daarom hebben we nauwelijks gegevens, want van het kapittelarchief ging bijna alles aan dagelijkse administratie verloren. Van de plaatselijke officiaalsadministratie rest, voor zover bekend, evenmin iets.

Het toeval wil dat ook de geestelijke administratoren zich wel eens vergisten. Af en toe tekenden zij per ongeluk in een verkeerd register, in dit geval de *pouillé's*, vonnissen van de kerkelijke rechtbank op. Zo komen we *en passant* te weten dat nog omstreeks 1480 notarissen in Breda blijken op te treden bij het plaatselijk officiaalaat. Te noemen zijn als *officialis foraneus* in en rond Breda: notaris Willem van Hagen in 1419, tevens pastoor aldaar, Jan de Gruyter in 1474 en Jan van Bruheze in 1482.

Huwelijken en bedevaarten

Dankzij deze administratieve vergissingen kennen we een paar Bredase proceszaken in de privésfeer van de leken, destijds een kerkelijke aangelegenheid (Zie Bijlage 2).²¹ Van elders weten we dat het vooral gaat om huwelijkszaken, echtscheidingen, bigamie, en het niet-nakomen van huwelijksbelofte. In het algemeen waren het processen rond overtreding van kerkelijke wetten, in het uiterste geval ketterij, tovenarij en dergelijke marginale handelingen. Ook voor Breda betreft het in de overgeleverde jaren meestal huwelijkszaken. In de fragiele documentatie valt een gat van zo'n 25 jaren, zodat met name het eerste en het derde kwart van de zestiende eeuw zijn vertegenwoordigd.

Ook clericale proceszaken deden zich voor; de clerici dienden zich vanzelfsprekend aan de canonieke regelgeving te houden. Officieel was het buitenechtelijk geboren verboden priester te worden. De Bredase gebroeders Van Buyten, school- en koorknapen Cornelis en Gillis zonen van Cristiaan van Buyten, kregen dispensatie voor het gericht voor hun blaam als 'bastaard' tegen betaling van drie gulden.²²

Het meest opmerkelijk was wel de strafbedevaart die Bredanaars opgelegd kregen door de kerkelijke rechter. Bekend zijn de bedevaartsoorden Santiago, Rome en Jeruzalem voor zware gevallen bij wijze van uitzondering. De wonderbaarlijke Zoete-Lieve-Vrouwe van Den Bosch bijvoorbeeld voor minder zware overtredingen.²³ In twee Bredase maar ook in menige zaak elders moest de veroordeelde naar Mainz. Die vanuit Breda behoorden tot degenen die de langste afstand moesten afleggen.²⁴ Wat was daar halverwege de Rijn, indertijd een van de belangrijkste aartsbisdommen in het Duitse Rijk, met de bekende Romaanse domkerk (*Maior*), gewijd aan Sint Maarten en Sint Steven, te doen? Of is hier toch bedoeld de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Mainz?²⁵ Deze merkwaardige ‘link’ tussen het Brabantse Kempenland en Mainz bestond tenminste in de jaren 1485 - 1520. Voor alle gelovigen stond in principe de mogelijkheid open in beroep te gaan op de bisschoppelijke rechtspraak. Men kon zich wenden tot de paus zelf, maar daarvoor moest men wel naar Rome.

De bedelmonnik: termineren, preken en bedelen

De Bredase kerk was het middelpunt van allerhande activiteiten. Op vaste tijdstippen in het jaar kwamen hier bedelmonniken *termineren*. Iedere bedelorde had zijn eigen afgebakend territorium waartoe Breda hoorde. Vanuit Mechelen kwamen de karmelieten, vanuit Dordrecht de augustijnen, vanuit Den Bosch de dominicanen, en vanuit Antwerpen kwamen de franciscanen aanzetten. In de Bredase kerk hielden zij ieder op hun beurt boetepreken en haalden geld met collectes op. Tastbare invloed op de kerk hebben tenminste de franciscaanse minderbroeders gehad. Er was een altaar gewijd aan Franciscus, links achterin de kerk. Het dateert uit het begin van de zestiende eeuw en was verbonden met een ambachtsgilde van de viskopers. Aan de overzijde bevond zich een altaarfundatie, de zogeheten *Nomen Jhesu* / de Naam Jezus. Sommigen onder u bekend als het symbool van de *Societas Jesu*, de orde van jezuiten: het IHS-monogram. Beide feiten wijzen erop dat het om de betrekkelijk jonge observantenstroming ging.

In tegenstelling tot de volkse en emotioneel georiënteerde minderbroeders die nogal aan de weg timmerden, maar verhoudingsgewijs weinig waarde hechtten aan een doortimmerde administratie, gingen de dominicanen of predikheren fundamenteel anders te werk. Deze intellectueel gerichte bedelorde legde accent op studeren en debatteren. Zo waren zij vooral theologen en biechtvaders, en bij uitstek de ketterbestrijders en de inquisiteurs. Voor hen kwamen woord en geschrift op de eerste plaats. Zij blonken dan ook uit in administreren en archiveren. Archief en bibliotheek waren voor hen belangrijk. Dankzij het overgeleverde Bossche dominicanenarchief weten we hoe zij hun ‘termijn’ afwerkten.²⁶

Overzicht 2: Het termijng gebied Breda van de Bossche dominicanen

Termijn	Termijn 1: febr. -april		Termijn 2: mei-juni	Termijn 3: okt.-dec.	aantal termijnen
	Plaatsnaam	Voorjaar			
Alphen	Lichtmis / febr 2		Hemelvaart	Allerheiligen / 1 nov.	3
Baarle	Lichtmis / febr 2		Hemelvaart	Zv Allerheiligen / okt .	3
Bavel					pastoor Gilze
Stad Breda		Letare = Zv 4		Zv 4	2
Chaem					pastoor Alphen
Dongen		Passie = Goede Vrijdag	Pinksterzondag	Zv 2	3
Etten		Quadragesima = Zv 3	Pinkstermaandag	Zv 3	3
Gilze				<i>Simon en Judas</i> / okt. 28	1
Ginneken		Letare = Zv 4	Trinitatis = Z na Pinksteren	Zv 4	3
Hage		Letare = Zv 4	Trinitatis = Z na Pinksteren	Zv 4	3
Oosterhout		Passie = Goede Vrijdag	Pinksterzondag	Zv 2	3
Riel					pastoor Alphen
Rucphen		Quadragesima = Zv 3	Pinksterzondag	Zv 3	3
Sprundel		Quadragesima = Zv 3	Pinksterzondag	Zv 3	3
Zevenbergen			Zv Pinksteren		1
Teteringen					pastoor Breda
<i>Totaal per termijn</i>	2	8	10	11	<i>74 bezoeken</i>

Toelichting: Zv = zondag vóór; cursief = niet op zon- / of feestdag; vet = vaste dagdatum. Letare: 4^e zondag in de vasten.

Op de zestien plaatsen die blijkens een op circa 1520 teruggaande aantekening van de Bossche paters bezoek kregen, bestond er voor vier locaties geen vaste termijn. Door de pastoor nader te regelen, heette het; wellicht facultatief rond een datum dat een naburige grotere parochiekerk van die onzelfstandige dorpskapellen werd aangedaan. In de meeste dorpen (9 plaatsen) kwamen de predikheren doorgaans drie keer per jaar. In het voorjaar, de vastenperiode vóór Pasen; in het najaar, de adventstijd vóór Kerst, en rond Pinksteren. Lichtmis evenals Hemelvaart te Alphen en Baarle vallen in dit schema vroeg maar blijken niet meer dan vooruitgeschoven data op de drie bekende termijnen. In deze hoek lag het startpunt van de twee eerste campagnes voor de termijnhoudende dominicanen vanuit Den Bosch. De laatste ronde echter vingen zij aan eind oktober in Gilze, dat zij bij de twee eerdere rondes oversloegen. Meestal besloten zij de ronde na Oosterhout of Dongen. Een duidelijke route tekent zich evenwel bij gebrek aan gegevens niet af. Wel valt het op dat zes plaatsen dezelfde data hadden: Rucphen en Sprundel, Ginneken en Hage, zo ook Oosterhout en Dongen. In de praktijk kan die preek/bedelbeurt daar nooit op hetzelfde tijdstip zijn gevallen; er moet een tijdsverschil (enkele uren?) hebben bestaan.

De in zwart-wit gehulde bedelmonniken hielden zich met hun minimaal 74 bezoeken globaal aan de politieke grenzen van de 'Baronie'. Zij trokken tussen februari en december om de enig bestaande stad Breda heen. Daar kwamen zij maar twee keer; bij het belangrijkste stadsfeest rond Pinksteren waren zij niet present. Daar hadden zij - voor zover bekend - ook geen permanent steunpunt, een 'termijnhuis'. De oorzaak ervan mag wel gezocht worden in de concurrentie van de andere bedelorden die Breda aandeden, zoals de karmelieten die vanouds altijd in oktober kwamen. In dit dominicaans reisschema vallen een paar plaatsen erbuiten: Zundert / Rijsbergen en Hoeven / Oudenbosch. Werden die soms door collega-huizen aangedaan? De dominicanen van Zierikzee of Rotterdam bestreken immers de noordwesthoek van het bisdom, dan wel opereerden hun Antwerpse medebroeders in de zuidelijk gelegen dorpen. Verder missen we Rijen en Terheijden onder Breda. Wel deden de Bossche predikheren eens per jaar de heerlijkheid Zevenbergen, een territorium binnen het graafschap Holland en toentertijd in handen van de machtige adellijke familie Arenberg. Dit weinig bekende gegeven laat al zien hoe precies en eigenzinnig het termijngebied werd afgebakend.

Tastbare sporen van de Bossche predikherenactiviteiten zijn in de O.L.V.-Kerk en in het Bredase niet aan te treffen. We hebben geen idee om wat voor opbrengsten het ging. Zo probeerden de dominicanen ongetwijfeld ook de devotie voor hun Spaanse ordeheilige en stichter, Sint Dominicus, te introduceren. Een Dominicusaltaar stond niet in de parochiekerk van Breda. Eind vijftiende eeuw propageerden de predikheren met een sterke Mariadevotie de rozenkrans, waarvan Keulen het organisatorisch centrum was. Er werden her en der rozenkransbroedersschappen opgericht, maar blijkbaar niet in Breda. Van de Bossche terminarissen ging wel aantoonbaar een wervende kracht uit om in de orde toe te treden.²⁷

In Breda legden zij het blijkbaar af tegen de traditioneel gevestigde bedelmonniken, de Mechelse karmelieten en de Dordtse augustijnen. Al voor 1500 kwamen hier de kruisbroeders uit Woudrichem / Asperen bij. Deze orde leverde tenminste in de jaren-1540 een celebrant voor het belangrijke Bredase Heilig-Kruisaltaar.²⁸

Zo was er dus min of meer een permanente vertegenwoordiging vanuit deze orde. Tegen 1560 zien we een campagne beginnen van Antwerpse observanten, met steun van het Bredase stadsbestuur.

Preekfundaties

De bedelmonniken waren gastpredikanten in de O.L.V.-kerk, waar normaliter de pastoor of liever de *vicecureit* de preek hield. In hoeverre andere geestelijken, verbonden aan de kerk, zoals kanunniken en kapelaans, als sprekers optraden ontgaat aan onze waarneming. Ten enenmale blijft onbekend wat er werd gezegd, beweerd, be-toogd, laat staan hoe het overkwam bij de gelovigen.²⁹ Uit Bredase gegevens kennen we altaar-, mis- en zelfs zang- en muziekfundaties, maar geen stichtingen ten behoeve van het houden van preken in de kerk.

In een grotere stad als Den Bosch - eveneens tot het bisdom Luik behorend - kennen we het fenomeen van preekfundaties. Er bestond daar blijkbaar een grote behoefte aan het woord Gods. Was dit een plaatselijk fenomeen? Afgaande op een moeilijk in context te plaatsen overzicht uit het midden van de zestiende eeuw krijgen we de volgende indruk.³⁰ Vooral rond de belangrijkste feestdagen bestond een behoefte aan verdieping door middel van een preek die een tot anderhalf uur kon duren. Meestal op het einde van de middag; ofwel om zes uur met de vespers. Vaak aan het begin van de dag; ofwel in de morgen om vijf uur met de metten. Zo sluiten ze in tijdschema aan op het fenomeen van het Marialof, respectievelijk de vroegmis. Bij de preken staat toch Christus voorop: Zijn Lijden, Zijn woorden aan het kruis, Zijn bezoek aan de hel, Zijn graflegging e.d.

In de vastenperiode, in de Paastijd en rond Pinksteren waren de meeste preken te horen. Kerstmis, waarvoor preken rond Driekoningen bij wijze van afsluiting van de Kersttijd kwamen, blijft in dit kader op de achtergrond. Soms werden specifieke doelgroepen aangesproken: de gelovige zielen, de jonge parochianen. De preekbeurten kregen doelbewust omschreven intenties mee zoals het bijwonen van de heilige mis iedere zondag en tot op de officiële afsluiting. Tijdens de feestdagen kwam men, zoals gebruikelijk, drie dagen achtereenvolgens in de kerk bij elkaar: aan de vooravond (vigilie) en vervolgens op de ochtend van de beide hoofddagen. Vier uur 's middags is al weinig gebruikelijk. Nog eerder op de middag is wel heel ongebruikelijk, zoals om twee uur op Paaszaterdag. Soms werd ook bij wijze van nabeschouwing de maandag daaropvolgend voor preken geschikt gevonden.

Voor zover bekend werden preekfundaties nog in het leven geroepen in 1564, waarmee deze vorm van volksdevotie langer voortleefde dan andere fundatievormen. Hoe valt het (financiële) beheer van deze afzonderlijke fondsen uit? Het algemeen karakter kwam eveneens tot uiting in het weinig persoonlijk stempel dat de fundaties meekregen, want de misfundaties met hun zielmissen blijven gekoppeld aan de stichterfamilie.

Aflaten

Met het begrip aflat komen we op het vlak van moraaltheologie, de leer van goed en kwaad. Aflaten moet men plaatsen in de context van zonden / overtredingen, en van boetes / straffen. Een aflat betekent namelijk kwijtschelding van tijdelijke boetedoeningen (*penitenties*) voor bedreven zonden. Kwijtschelding kon pas geschieden ná een biecht door de zondaar en pas ná een vergeving (*absolutie*) door de biechtvader. Om voor een aflat in aanmerking te komen moest worden voldaan aan enige basisvoorwaarden. Op de eerste plaats kwamen oprechte schuldbekentenis en berouw tegenover God door de zondaar. Hij mocht verder geen excommunicatie over zich hebben afgeroepen, dat wilde zeggen buiten de gelovigengemeenschap zijn gestoten. Hij of zij moest 'in staat van genade' verkeren, met andere woorden zondeloos zijn! De gunst van een aflat vereiste ook bijzondere tegenprestaties: kerkbezoek, gebeden en giften dan wel goede werken. Men moest een aflat verdienen! Geld voor een goed doel kon zijn een bijdrage aan kerkbouw ofwel andere, algemeen nuttige voorzieningen. In een kerkelijk ritueel volgde tenslotte de uitreiking van het schriftelijk bewijs, de aflatbrief.

Zo heet het dan 'een aflat kopen', maar eigenlijk is het afkopen van boetedoening in het vagevuur. In vroeger eeuwen kon eigenlijk iedere overtreding worden afgekocht. Het winnen van gunsten met geldschenkingen was in de middeleeuwen gebruikelijk. Schenken van goederen en geld over en weer smeedde de wederzijdse contacten, de sociale verhoudingen in de maatschappij. Ook in het kerkelijk leven gaf de middeleeuwer bij duizend en één gelegenheden geldbedragen. Devotie en geld gingen hand in hand. In de ogen van de middeleeuwer, diepgelovig maar ook in onze ogen naïef gelovig en schuldbewust – o! zo angstig voor de dood, het hiernamaals en het laatste oordeel – was er in principe niets mis met de combinatie van aflat, geld en handel.

De meest verrassende vondst op dit gebied was een pauselijke aflatbrief ten gunste van de bouw van de Bredase kerk uit 1446. Geen van Bredase geschiedschrijvers maakte hiervan ooit melding. Inmiddels is ook de originele pauselijke oorkonde, de met een loden zegel bezegelde bul die in 1861 op een veiling in Leiden opduikt, spoorloos. Het Vaticaan Archief bewaart nog wel de woordelijke tekst in een registratie van uitgaande correspondentie.³¹ De paus stond het Bredase kapittel tijdelijk toe een volle aflat te verstrekken.³²

Inmiddels zijn we gestuit op een echte pauselijke aflat die zich in Breda heeft afgespeeld.³³ Ditmaal trekt een pauselijke aflatcommissaris vanuit Rome door Europa om een kruistochtaflat te vergeven. Kruistochtaflaten zijn te beschouwen als een afzonderlijke categorie binnen het aflatwezen dat de middeleeuwse Kerk kende. Want als iemand bereid was het ultieme, d.w.z. zijn leven en zijn vermogen, in de waagschaal te stellen voor God, dan stond daartegenover ongetwijfeld het eeuwige heil in de hemel; al zijn zonden zouden hem worden vergeven. Dat heette de 'volle aflat' in de eigenlijke betekenis. In afgezwakte vorm kon later iedere substantiële bijdrage tot zo'n hoog doel verzekerd zijn van een, vanzelfsprekend eveneens afgezakte,

tegenprestatie. Deze Boheemse kruistochtaflaat stond op pauselijk gezag voor een vergeving van zeven jaar aan te vervullen boeten, vastgelegd in een aflaatbrief.³⁴

Tegen het einde van de vijftiende eeuw riepen pausen en vorsten overal in Europa keer op keer op tot een kruistocht tegen ongelovigen. Ook de Bourgondiërs en de Habsburgers die over de Lage Landen regeerden, deden daaraan mee.³⁵ Geldinzamelingen in het kader van gewelddadige bestrijding van heidenen en ketters waren er aan de lopende band. Even frequent hoorde men vervolgens niets meer over zo'n kruistocht die nooit gehouden werd. Het geld was doorgaans ook verdwenen in een bodemloze put. Ondertussen bleven pausen en vorsten tot elkaar veroordeeld en liepen elkaar in een web van allianties, vijandigheden en intriges voor de voeten om het initiatief, de leiding of het doel van de onderneming. Op de Balkan rukten de Turken alsmar verder op sinds de verovering van Constantinopel in 1453, sedertdien Istanboel, waarop weer oproepen tot kruistochten volgden. De gelovigen kregen uiteindelijk genoeg van dit soort zinloze geldinzamelacties en weigerden verder medewerking te geven. In dit klimaat vond Luthers kritiek op de Kerk en het aflaatwezen een vruchtbare bodem.

Boheemse kwestie

In de Boheemse kwestie rond 1470 komt een aantal langdurige conflicten samen. De veroordeling uitgesproken op het Concilie van Konstanz en de terechtstelling op de brandstapel in 1415 maakten Jan Hus tot een 'nationale' held van wat nu Tjechië heet. Zijn afwijkende 'ketterse' religieuze c.q. maatschappelijk-ideologische opvattingen leefden onverminderd voort. Kernpunten waren preek door leken, eucharistie onder beide gedaanten en apostolische armoede voor de clerus. Die meningen leidden uiteraard tot sektarische opsplitsingen. De uiteenlopende religieuze standpunten vermengden zich met maatschappelijke tegenstellingen en kregen ook politieke dimensies. De gematigde stromingen benadrukten het gebruik van de miskelk; de *kalixtinen* (*calix* = kelk) of *utraquisten* (*utraque* = in beide gedaanten) vonden vooral aanhang onder edelen, burgers en geschoolden. De radicalere maatschappelijke onderlagen met meer apocalyptische opvattingen noemden zich de *Taborieten* (naar de Zuid-Boheemse plaats Tábor, door henzelf met bijbelse inspiratie gesticht in 1420).

In 1419 was een opstand uitgebroken tegen de Duitse koning als machthebber over Bohemen, waarop een decennium volgde met aanvallen en tegenaanvallen. Vanuit de hoofdstad Praag bouwde Geord Poděbrad / Joris Podiebrad, aanhanger van de gematigde vleugel, een machtspositie op die hem tot koning van Bohemen bracht (1458-1471). Hij viel in 1468 Oostenrijk aan. Tegen hem richtte zich de hier ter sprake komende kruistocht. Na zijn dood zouden de Hongaarse koning Matthias I Corvinus (1458-1490) en koning Wladislaw II Jagiello van Polen († 1516) om de macht strijden. Ondertussen hadden radicalen een verbond gesloten met geestverwanten elders. In 1467 manifesteerde zich een vierde partij in het conflict, de Boheems-Moravische broederschap.³⁶ In deze ingewikkelde politiek-religieuze kwestie liet de paus zich evenmin onbetuigd en deed Joris in de ban. Paus Paulus II (1464-1471) kondigde op aandringen van de stad Breslau / Wroslaw in april 1468 de

Hussietenkruistocht-aflaat af en vertrouwdde de leiding over deze campagne toe aan Lorenzo Roverella, bisschop van Ferrara, althans voor zover de Duitse landen betreft.³⁷

Aflaatinkomsten

Wat ook beweerd mag worden over de kapitalen die met het laat-middeleeuwse aflaatwezen zouden zijn gemoeid, feitelijk weten we er weinig van. Uiterst zeldzaam zijn namelijk financiële bewijsstukken overgeleverd uit dit Europawijde geldcircuit, waarmee vanwege het internationale betalingsverkeer tot in het hoogste bankwezen belangen bestonden. Het meeste geld bleef her en der aan de strijkstok hangen en verdween in de immer lege kas van vorsten. Zowel de voorbereiding, de uitvoering als de afwikkeling van de aflaatcampagne verliepen via getrapte circuits. Ondergeschikte aflaatcollecteurs maakten een rondgang door een voorgeschreven gebied om verzegelde collectebussen (aflaatkisten) in parochiekerken van steden op te halen. Probleem daarbij vormden de hoeveelheden aan contanten die omwille van de veiligheid liefst zo snel mogelijk ergens werden gedeponneerd.

Als collectant werd aangesteld *Angelus de Cialfis*. Deze Angelo bekleedde halverwege de vijftiende eeuw een kanunnikenzetel aan de kathedraal van Camerino in midden-Italië. Naast deze erebaan was Cialfis werkzaam aan het pauselijke hof te Rome. De domheer kreeg in 1470 de opdracht het aflaatgeld in te zamelen. Hij ging in augustus 1470 vanuit Wenen op pad. Twee jaar later beëindigde hij zijn rondreis in Buda(pest).

Over zijn activiteiten in het kader van de Boheemse campagne tijdens de jaren 1470-1472 legde de Italiaanse domheer in februari 1474 verantwoording af. In het archief van de pauselijke Rekenkamer is dit document bij uitzondering bewaard gebleven. Het Duitse *Repertorium Germanicum*, dat sinds eind negentiende eeuw de middeleeuwse pauselijke administratie toegankelijk maakt, geeft een summier inhoudsopgave. Al begin jaren-1930 is de tekst integraal gepubliceerd, maar van Nederlandse zijde niet opgepakt.³⁸ Onlangs is een studie gewijd aan dit zeldzame document, dat ook voor de geschiedenis van de Bredase kerk van belang blijkt.³⁹ Cialfis' verantwoording is dan ook een interessante informatiebron om de gang van zaken enigszins te reconstrueren. Angelo zien we optreden in Oostenrijk en in Zuid-Duitsland, niet ver van Bohemen, waarop we hier niet ingaan. In gezelschap van een minderbroeder uit Würzburg, een predikheer uit Keulen en wat personeel, is de kanunnik ook in de Nederlanden geweest. De metropool Keulen, zetel van de aartsbisschop over de Nederlanden in de Middeleeuwen, is wel te beschouwen als uitvalsbasis bij zijn optreden in Noord-West-Europa.⁴⁰

Aflaatgelden uit de Nederlanden

Volgen we Cialfis enige tijd op de voet. Komend vanuit Koblenz per schip over de Rijn, bereikte hij eind maart 1471, het laatste traject over land, de stad Aken, waar hij de aflaatkist in ontvangst nam van de burgemeester(s) en de prior van de kruisheeren. Aansluitend reisde hij via Düren naar Keulen. De opbrengst hier viel buiten ver-

wachting hoog (650 gulden) uit. Eind april Rijn afwaarts naar Nijmegen en vervolgens begin mei door naar Utrecht, waar bisschop David van Bourgondië (1455-1496) het bewind voerde.⁴¹ Zo was hij bij de Bourgondische territoria beland, waar toeval- lig al een eigen aflaatcampagne liep. Direct spoedde hij zich (via een onbekende rou- te)⁴² naar de hertog persoonlijk; die was weer eens in een oorlog met Frankrijk ver- wikkeld en hield zich op in Péronne aan de Somme. Hertog Karel de Stoute (1467- 1477) zal zijn medewerking hebben gegeven, uiteraard tegen een aandeel uit de opbrengst.⁴³ De terugreis van de domheer verliep door Vlaanderen (Lille, Brugge, Gent) en door het Brabantse (Brussel, Leuven) en Luikse land (Sint Truiden, Tongeren) naar Maastricht. In die gewesten waren de aflaatkisten door hertogelijke ambtenaren geleased bij wijze van 'lening'. Te Maastricht betaalde de hertogelijke Rekenkamer hem alle aflaatgelden uit die ook in 's-Hertogenbosch waren opge- bracht, met een in rekening gebrachte onkostenvergoeding en tegen een ongunstige wisselkoers.⁴⁴ Zó pakte in de praktijk de hertogelijke medewerking uit. Cialfis per- soonlijk lichtte pas weer de kist in Roermond aan de Maas en in Neuss aan de Rijn en keerde over het water terug naar Keulen.

Een tweede rondreis door de Nederlanden nam hooguit drie weken in juni en juli in beslag. Die bracht hem vanuit Utrecht langs Dordrecht, Bergen op Zoom en Breda, waar hij overal de aflaatkist in ontvangst nam.⁴⁵ Via Gorinchem keerde hij te- rug naar Utrecht. Daar werd hem nog een laatste bescheiden opbrengst uit Haarlem bezorgd. Daarna deed hij steden in het hertogdom Kleef aan, waarvoor hij een gelei- debrief had gekregen, ging verder Westfalen in en verdween uit ons gezichtsveld.

Cialfis beperkte zijn halteplaatsen kennelijk tot steden met een 'regionale cen- trumfunctie'. Hij blijkt zelfs een voorkeur te hebben voor steden waar de eerste ob- servanten een steunpunt hadden. In Bergen en Breda bijvoorbeeld waren hoogadel- lijke heren aan het bewind die sympathiseerden met deze stroming. Ook Bourgondische topedelen maakten van de gelegenheid gebruik om hun steun te be- tuigen en extra gelden te genereren. Alles wijst erop dat de heer van Breda, graaf Jan IV van Nassau, ook meedeed. De graaf en zijn echtgenote Maria van Loon- Heinsberg waren actief aanhanger van de hervormingsstromingen van hun tijd.⁴⁶

Pauselijke encscenering

Op 1 juli 1471 kwam de pauselijke afgezant vanuit Utrecht in Dordrecht. Daarvandaan stak hij per veerboot de Biesbos over. Aangekomen aan de overkant in Oudenbosch, ging hij meteen naar Bergen op Zoom. Op zaterdag 6 juli was hij in ieder geval in Breda, waar hij tevens reisbenodigdheden kon aanschaffen. Toen nam hij de vergrendelde en verzegelde aflaatkist in ontvangst. De kerkbestuurders ontvin- gen vergoeding voor de gemaakte onkosten die de 'kerkmeesters' (*ministri fabricae*) in het kader van de aflaatcampagne hadden moeten maken. Het totaal beliep twaalf gul- den bij een dagloon toentertijd van een paar stuivers.

Deze summiere gegevens bevestigen het beeld dat we kennen van een pauselijke aflaatverstrekking, die met een processietocht onder klokgebeier aanving.⁴⁷ In een Bossche notariële akte van februari 1469 is sprake van een franciscaanse bedelmonnik

die namens de pauselijke gezant de kruistocht tegen de ketterse hussieten propageerde in de stad en haar omgeving.⁴⁸ De betrekkelijk jonge, vanuit Italië opgekomen, observantenbeweging steunde vaak aflaatcampagnes in woord en met mankracht. Observantenbroeder Nicolaas Bock wilde in het voorjaar 1469 op de eerste vrijdag van iedere maand een processie in 's-Hertogenbosch organiseren waaraan de plaatselijke kloostergemeenschappen zouden deelnemen. Het initiatief van deze buitenstaander liep uit op grote onenigheid over de rangvolgorde. Een bemiddelingscommissie kwam met een voorstel waarin iedereen zich kon vinden. Met die processie werd de aflaat ingeluid, waarover we verder niets concreets vernemen.

Breda behoort tot de weinige plaatsen in de Lage Landen waarvan we zekerheid hebben over de encensering rond een aflaatcampagne die wel overeenkomsten vertoont met de instructies van kardinaal Raymond Peraudi rond een Kruisliturgie.

Links houdt een dominicaan een preek. Hij geeft uitleg van de aflaatbul. Let op de zandloper. Voor een hoog opgericht kruis, met aan weerszijde de beide pauselijke wapenschilden, staat op de grond de vergrendelde aflaatkist. Rechts neemt een franciscaan de biecht af en stort de gelovige een geldbedrag. Aan de tafel worden de aflaatbrieven verstrekt tegen betaling van legesgelden (Gravure omstreeks 1520)

Dit was eerder ook het geval geweest in Aken en Nijmegen aan het begin van zijn tocht, en een paar dagen voorafgaand aan Breda in de Dordtse Onze-Lieve-Vrouwekerk. In de kerk van Breda hingen toen de pauselijke wapenschilden: die van het Vaticaan, met de sleutels van Petrus, en het persoonlijke familiewapen van paus Paulus II.

Het heraldische wapenschild van paus Paulus II. In het kader van de kruistochtaflaat werd de persoonlijke heraldiek van de paus in de kerk opgehangen voor het hoogkoor (G.Bascapé, *Isegne e simboli*, Roma 1983 p.328).

Midden in de kerk, voor het volksaltaar, stond een immens houten kruis en daarvoor de vergrendelde aflaatkist. Paters franciscanen in grijs-gauwe pijen traden op als biechtvaders. Met een bedelstaf tikten zij de knielende boetelingen op de schouder ter vergeving van hun zonden. Paters dominicanen in zwart-witte pij hielden preken vanaf de kansel om de gelovigen te motiveren. Aflaatbrieven moeten op naam van de bisschop van Ferrara zijn afgegeven.

De Italiaanse aflatcollectant keerde enkele dagen later via Gorinchem terug naar Utrecht. Dordrecht bracht 16 gulden op, Bergen 33, het kleine Gorkum 10 gulden; geen ongewoon hoge of lage opbrengsten. Maar Breda niet minder dan 193 gld., met andere woorden tien keer zoveel.⁴⁹ Meer dan bijvoorbeeld Nijmegen met 180 gulden. Overigens viel de aflatcampagne, waarvan een deel voor de kerk zelf was bestemd, samen met de bouw van de 'Grote Toren', waarvoor medio 1468 drossaard Adam van Nispen de eerste steen had gelegd. Uit de Bourgondische territoria in hun geheel kreeg de collecteur het ingezamelde geld overgemaakt in de vorm van een kredietbrief ter waarde van het excessief hoge bedrag van 1995 gld. Ook ditmaal is het de vraag of het ingezamelde geld wel voor het bestemde doel is gebruikt of de bestemming heeft bereikt. De paus zag het resultaat in ieder geval niet; paus Paulus II overleed plotseling op 26 juli 1471.

Prelaten op doorreis

In de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw zijn in Breda nog wel andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders langsgelopen. We kennen er tenminste drie of vier, maar geen van die prelaten kwam voor een concreet doel specifiek naar deze stad. Zij waren veeleer op doorreis. Zij bleven maar kort, zoals een kardinaal in het gevolg van Maximiliaan van Oostenrijk begin augustus 1508.⁵⁰ Kardinaal Luigi van Aragon, verwant aan het koningshuis van Napels, reisde meer om familieredenen en niet minder uit nieuwsgierigheid vanuit de Noord-Italiaanse stad Ferrara door West-Europa, waarbij hij in juli 1517 na een verblijf te Antwerpen een omweg door Zeeland en Holland maakte (op zoek naar de Habsburgse landsheer?) om, via Woudrichem (overnachting) en Loon op Zand (lunch), tegen de avond op 25 juli per kar Breda te bereiken. Onbewust volgden zij zo de weg die de kruissheren uit Woudrichem ieder jaar naar Breda ondernamen. Twee dagen later vertrok hij al weer terug naar Antwerpen om vandaar zuidwaarts verder te trekken.⁵¹

Petrus Vorstius, bisschop van Aquì, kreeg van de paus de opdracht zoveel mogelijk vorstelijke steun te verwerven om een algemeen concilie te organiseren. Toen al liepen er initiatieven die zich later zouden concretiseren in het Concilie van Trente, dat in 1545 begon. Op zijn diplomatieke missie door Europa deed de pauselijke gezant in juli 1537 Breda aan.⁵² Toevallig was deze curialist Peter van der Vorst naast aartsdiaken van het Luikse Famennes ook de officiële pastoor van Breda (1519- † 1548). In die dubbele hoedanigheid werd hij door het stadsbestuur verwelkomd, zoals het destijds betaamde. Enkele prelaten lieten een reisverslag na. Particulier secretaris Antonio de Beatis legde het bezoek van de Napolitaanse kardinaal aan Breda vast. Van bisschop Vorstius hebben we een rapport aan de pauselijke curie en een reisverslag. Het in aanbouw zijnde renaissancepaleis in Breda trok hun aandacht, maar zij waren nog meer geboeid door wat de natuur hen bood. Men keek zijn ogen uit naar de reigerskolonie bij het kerkhof of de kunstig aangelegde tuinen en boomgaarden op het kasteel. Het is opvallend dat beide verslagleggingen nauwelijks of helemaal geen belangstelling hebben voor de Bredase kerk.

BIJLAGE 1: Luikse vastendispensatiebrief

Georgius van Oostenrijk, bisschop van Luik, verleent dispensatie gedurende de vasten, 1555 febr. 21.

's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Archief van de stad 1262-1810 (OSA), inv.nr 3722 = Sassen nr 836. In dorso: 'boeterbrief anno '54'. Opgedrukt zakenzegel zwaar beschadigd. In het jaar 1555 (Luikse Kerststijl) begon de vastenperiode met ingang van 27 februari, zodat deze dispensatieregeling een week eerder kon worden afgekondigd. J. Bloemaerts was zegelbewaarder. De term boterbrief (Woordenboek der Nederlandse Taal en K. Stallaert, Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden, Leiden 1890-1893; niet in E. Verwijs e.a., Middelnederlandsch woordenboek, 's-Gravenhage 1885-1941) is letterlijke vertaling van litterae butyricae; vgl. Archief voor Kerkelijke Geschiedenis 1 (1861), 177. In de Bossche stadsrekeningen is sprake van zuivel of witte spijs.

Georgius ab Austria, Dei et apostolice sedis gratia episcopus Leodiensis, dux Bullonensis, comes Lossensis etc, universis et singulis utriusque sexus nostri Leodiensis dyocesis incolis et inhabitatoribus atque subditis ad quos presentes nostre littere pervenerint, salutem in Domino sempiternam.

Quoniam eorum que ad victum instantis temporis quadragesimalis sunt necessaria ut pote allecum, pisoris, olei et piscium aliorumque ad generis cibariorum quadragesimalium causante notaria caristia necnon generis in presentibus dicte nostre dyocesis et eo circa existentibus eisdem incolis et subditis predicte nostre dyocesis maxima accreverunt et in dies accrescunt defectus et inopia ex quibus plurimos ex ipsis timenius graves egritudinis incidere et in vita deficere posse, hinc est quod nos informatione super premissis sufficientes prehabita huiusmodi periculis ex nomine pastoralis officii debito pro hac vice oportune providere cupientes, ne predicti nostri subditi ex naturalis alimenti carentia in vita deficient omnibus et singulis utriusque sexus christifidelibus dicte nostre Leodiensis dyocesis incolis supradictis, cuiuscumque conditionis gradus ordinis aut preeminentie extiterint, facere volentisque quatenus hoc instanti tempore quadragesimali dumtaxat pro vite et nature refocillatione lacticiniis et albis cibus preter tamen canes et omnia quelibet seu illorum queque pinguia uti vesci illisque alimentari et enutriri libere et absque conscientie scrupulo possint et valeant de omnipotentis Dei misericordia eiusque gloriosissime genetricis virginis Marie et beati Lamberti patroni nostri incliti meritis confisi ? misericorditer indulgemus ac ipsis nostre consensum pariter et assensum concedimus et impertimur mandatum et preceptum sancte matris ecclesie in contrarium facien? dicta urgente necessitate causante hac vice non obstante.

Item tamen quod dicti nostri subditi lacticiniis et albis cibus uti volentes quolibet die quo id facturi sunt unum *Pater Noster* et unum *Ave Maria* ad laudem et honorem passionis Domini nostri Jhesu Christi legere debebunt.

Datum sub sigillo nostro ad causas presenti sub impresso sub anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto, mensis februarii die vicesima prima.

Pro domino sigillatum magister Johan Bloemaerts

BIJLAGE 2: Bredase proceszaken voor de kerkelijke rechtbank, 1500-1564

Registratie volgens boekjaar per Sint-Jan Baptist (24 juni). Editie naar Bannenberg II (pagina, boekjaar, proceszaak met tekst en datering) alwaar nadere toelichting en woordenlijst.

171 1500 bedevaart Mainz

Pro remissione unius viagii apud Maguntiam Genofeve, uxori Henrici die Cuyper, in Breda commoranti iniuncti 1 1/2 fl. ren.

174 1502 bedevaart Mainz

Pro remissione unius viagii apud maiorem ecclesiam Maguntinam Nicolao die Verwer in opido de Breda commoranti loco emende reverendissimo domino nostro Leodiensi in ea parte competentis et faciente iniuncti de eo quod ipse alias propter certas iniurias sibi illatas per quemdam d. Petrum Braxatoris presb. Eundem animo irato invasit et cum pugno suo in faciem eius percussi ac cum cratribus et vestibus traxit e retraxit, necnon signatura absolutionis eiusdem a sententia excommunicationis quam premissorum occasione et pro eo quod viagium pretactum infra tempus sibi statutum non peregit, incurri 5 fl ren..

178 1518/19

Pro signatura absolutionis concesse Margareta Martens in Breda commoranti pro contumacia ad instantiam Gerardi de Strybosch, officii procuratoris, infra annum excommunicate, 12 st. Datum 18 sept. [1518].

179 1518/19

Pro signatura absolutionis concesse Martino die Cock in Breda commoranti ad instantiam magistri Walteri Remigii, officii procuratoris, infra annum excommunicato pro contumacia, 12 st. Datum 15 jan. [1519].

180 1518/19

Pro signatura absolutionis concesse Adriano Scurmans et Reynero Iacobi in Breda commorantibus ad instantiam mag. Walteri Remigii, officii procuratoris, infra annum excommunicatis pro contumacia, 24 st. Datum 1 marcii [1519].

181 1518/19

Pro signatura absolutionis concesse Sophie Denen alias Hultemans in Breda commoranti ad instantiam Iohaniis de Schuelen, officii procuratoris, pro contumacia infra annum excommunicate, 12 st. Datum 10 apr. [1519]

184 1519/20

Pro relaxatione suspensionis a divinis officiis et signatura eiusdem concesse domino Michaeli Bloemaerts, officiali foraneo territorii Bredensis consilii Beckensis, ad instantiam Walteri Cornelii, opidani opidi Bredensis, pro contumacia suspenso 3 fl. Ren. Datum 1 april [1520].

188 1520/21 geestelijke

Pro quitancia excessus Huberti de Ypelaer in Breda commorantis, clerici minime coniugati, de et pro eo quod alias invasus et lesus per quemdam Iacobum Ysack se defendendo dictum Iacobum clericum ad modici sanguinis emissionem lesit, necnon pro signatura absolutionis sentientie excommunicationis, quam premissorum occasione incurrit, quantum innobis est, 6 fl.ren. Datum 23 sept. [1520].

191 1520/21 huwelijk

Pro signatura decreti remissionis nudorum sponsalium lati per et inter Laurentium Leonardi in opido de Breda commorantem ex una necnon Mariam Meten Vote ibidem commorantem ex alia partibus, per quod quidem decretum data est sibi Laurentio licentia uterius procedendi ad matrimonium et illius solempnizationem cum quadam Cornelia fil. Gerardi Luters 2 ½ fl ren. Datum quoad presentem registrationem 9 iun. [1521].

150 1523/24 huwelijk

Pro signatura sentencie diffinitive in asserta causa matrimoniali pendente inter Gabrielem fil. Walteri Haept, actricem ex una, necnon Adrianum fil. Adriani Iacobi in Breda, reum ex altera partibus, per quam reus ab impetitione dicte actricis absolutus est, ac licentiam eidem revulterius ad solempnizationem matrimonii procendeni cum Maria fil Arnoldi Michaelis de Breda concessimus, dum alius impedimentum non obstiterit 2 fl 10 st. Datum 17 aug. [1523].

192 1549/50

Idem [pro signatura absolutionis] Sebastiani Cristus in oppido de Breda commorantis, ad instantiam Mathie de Steenbergis etc. pro contumacia intra annum excommunicati, 12 st. Datum 13 nov. [1549].

196 1558/59 huwelijk

Pro eo quod quidam Iacobus fil. Simonis Buers, civis opidi Bredensis, per foraneum loci citatus super eo quod extra suam diocesim absque aliquibus bannis et testimonialibus sui curati tempore clauso et prohibito matrimonium cum sua moderna uxore contraxisset, rev. dnus prepositus ex sollicitatione rdi dni archidiaconi Brabantie et mag. Wilhelmi Silvii remisit iurato tamen prius per eundem Iacobum quod ignoranter et non in contemptum sic deliquerit quodque pauperibus opidi Bredensis semel numerat summan 4 flor. Ren iuxta litteras dicti dni prepositi et archidiaconi et sic pro rmo nihil.

197 1562/63

Pro iuribus absolutionis Michaelis Janss in Breda, ad instantiam Vogelsanc, sententiarum, et Grazen, procuratoris, pro taxato per quartum mandatum infra tamen annum excommunicati, 4 ren. [Datum] 24 aug. [1562].

198 1562/63 huwelijk

Pro decreto remissionis nudorum sponsalium contractorum per et inter

Iohannem fil. Henrici vanden Corput ex una et Corneliam Andree ex alia partibus in Breda, per quod huiusmodi sponsalia dirempa et in patientia tolerata fuerunt ac ipsis data licentia aliunde in Domino matrimonium conrahendi, 3 ren. Datum 14 oct. [1562].

202 1564/65 huwelijk

Pro signatura decreti remissionis nudorum sponsalium in facie ecclesie Bredensis contractorum per et inter Herculem Glaudi et Corneliam fil. Wilhelmi alias Cor Willems, per quod huiusmodi sponsalia ex mutuo utriusque consensu in patientia toleravit dataque fui ipsis licentia hincinde aliunde marimonium in Domino contrahendi, 4 ren. Datum 14 iulii [1564].

AANTEKENINGEN

- ¹ Zie: V. Paquay, 'Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Religie, devoties en manifestaties voor 1590', in: *Jaarboek "De Oranjeboom"*, 54 (2001) [hierna: Paquay, Breda] en V. Paquay, 'Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590', in: *Jaarboek "De Oranjeboom"*, 59 (2006) 116-203 [Paquay, Koren]. Voor zover het om letterlijke broncitataten gaat, wordt hier volstaan met een verwijzing naar deze artikelen in dit jaarboek.
- ² V. Paquay, 'Bezoek aan 's-Hertogenbosch in 1458: een doodsaanzegger uit Brussel', in: *Bossche Bladen*, 9 (2006), 58-61 op basis van een dodenrol, bewaard in Manchester. Zie voor het brontype inmiddels ook G. Signori, 'Hochmittelalterliche Memorialpraktiken im spätmittelalterlichen Reformklöstern', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 60 (2004), 517-547, aldaar bijlage *Spätmittelalterliche Totenrollen* (1390-1545).
- ³ Zie voor de eraan verbonden onkosten: Paquay, Breda, 65, noot 43. Van de tientallen vastenbrieven die in Breda belandden, bleef niets bewaard. Het Bossche Stadsarchief (OSA) heeft er welgeteld nog één. Zie hierna Bijlage 1. Op basis van een steekproef 's-Hertogenbosch, Gemeentearchief, OSA, inv. nr 1624 (stadsrekening 1525/26) en volgende jaren blijkt dat hier (bijna) jaarlijks een brief binnenkwam die bovendien voor de Vier Kwartieren van de Meierij van 's-Hertogenbosch werd gekopieerd op de stadssecretarie.
- ⁴ Basisoverzicht geeft nog altijd U. Berlière, *Les évêques auxiliaires de Liège* (Brugge 1919), in welk bisdom zij min of meer vanaf 1300 permanent actief waren. C. Eubel, *Hierarchia catholica mediæ ævi et recentioris ævi, deel III: Saeculum XVI ab anno 1503*, (Munster 1923), 344 Appendix I, ad Leodiensis; L. Halkin, *Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège*. Deel I: *Le cardinal de la Marck prince-évêque de Liège (1505-1538)* (Luik 1930); Deel II: *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1557)* (Luik 1936), 329-333 Vergelijk voor Utrecht J. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580* (Utrecht, 1951) (= Archief van het Aartsbisschop Utrecht [AAU] (1951)); aldaar, 272 verblijf van gevluichte Utrechtse wijbisschop Thomas Basin te Breda; J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, (Nijmegen 2004), 121-127.
- ⁵ Voor Breda geheel doorgenomen. Zie Paquay, Breda, 70 noot 99. De omvangrijke Bergense reeks konden we in verband met arbeidsintensieve raadpleging niet onderzoeken; W. van Ham, *Stedelijke archieven. Archief van de secretarie 1397-1810* (Bergen op Zoom, 2001). Slechts aan de hand van uittreksels (aldus) zie: R. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende*, ('s-Hertogenbosch 1876).
- ⁶ Voor citaten uit de stadsrekeningen: Paquay, Breda, 77 noot 99.
- ⁷ In het algemeen: *Lexikon des Mittelalters* [LMA], V (1991), kolom 486-488 en *Lexikon für Theologie und Kirche* [LThK], VI (1997), kolom 102-105. In de sfeer van parochiekerken hoeven we dergelijk soort optekeningen ook niet direct te verwachten. Vgl. recente studie *Mises en scène et mémoires de la consécration d'église au Moyen Age* ed. D. Méhu, (Turnhout 2007). J. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht* (Utrecht 1951).
- ⁸ Zie voor voorbeelden van deze standaardaflaten waarvan geen met betrekking tot de parochiekerk van

- Breda bekend zijn: 1561 inwijding van een beeld in kloostertuin van de dominicanen te 's-Hertogenbosch; G. Meijer, *De predikheren te 's-Hertogenbosch 1296-1770* (Nijmegen, 1897), 235 bijlage X.
- ⁹ Zie bijvoorbeeld attestaties: 's-Hertogenbosch, GA, OSA, inv. nrs. 5985-5987 en J. Sassen, *Charters en privilegiëbrieven, berustende in het archief der 's-Hertogenbosch*, ('s-Hertogenbosch 1862-1865), nr 789 B-D; vgl. Weyling (1951), 71.
- ¹⁰ R. Post, Het aantal wijdelingen in de zestiende eeuw, in: AAU 66 (1947), 97-125; Weyling (1951); J. Lécuyer, *Le sacrement de l'ordination. Recherche historique et théologique*, (Parijs 1983). Er is zelfs sprake van een zeker priestertoerisme naar Rome, waar men sneller de clericale status kon verwerven; vgl. G. Brom en A. Hensen ed., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw* ('s-Gravenhage, 1922), nrs. 497 (1415/23) en 498 (1521/24) (Nederlandse wijdelingen te Rome).
- ¹¹ Alleen toevallig overgeleverde attestaties bewijzen activiteiten op dit vlak; zie noot 7. Voor het bisdom Utrecht met gemiddeld enige honderden per jaar uit de perioden 1508-1518 en 1550-1568: G. Brom ed. in: AAU, 23 (1896) en 24 (1897); corrigerend en aanvullend Post, Aantal wijdelingen.
- ¹² Namenlijst gepubliceerd door Brom in AAU 23 (1896), 392 *Petrus Ottonis Poert* 1505, 22 maart; 405 *frater Theodericus de Breda* ofm 1506, 19 december, evenals AAU 24 (1897), 40 *frater Henricus Johannis de Bredaell, ordinis regularium*.
- ¹³ B. Neunheusen, *Taufe und Formung (Handbuch zur Dogmatik II-4)*, (Freiburg im Breisgau, 2de druk, 1983); LThK deel IX (2000), kol. 1282-1295.
- ¹⁴ Bannenberg (zie noot 21), deel II, 219: 1485 zonder datum: *Pro licencia consecrandi partem cymeterii ecclesie Beate Marie oppidi de Breda magistris fabrice eiusdem concessa, debent Walterus de Chaem, Iohannem de Puteo et Martinus de Gageldonck, magistri fabrice ecclesie pretacte 8 fl. Ren*.
- ¹⁵ Schrijver dezes heeft ook een studie gemaakt naar het Bredase kerkbestuur, mede aan de hand van de overgeleverde kerkrekeningen (tot ca. 1650). Hierover hopen we later een publicatie resp. een editie te bezorgen.
- ¹⁶ *Handbuch zur Deutsche Rechtsgeschichte* [HRG] III (1982), 1214-8; LThK VII (1998), kol. 1007; LMA VI/ 7 (1993). Over notarissen in de Zuidelijke Nederlanden: A. Gehlen ed., *Het notariaat in de Lage Landen (ca. 1250-1842)* (Deventer, 2005), vooral 1-30. Meer specifiek: A. van den Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam, 1998). Schrijver dezes beschikt over een documentatiebestand met betrekking tot Bredase notarissen tijdens de middeleeuwen.
- ¹⁷ Vgl.: F. Cerutti, ed., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (dl. II, Bussum, 1972), nr. 478 [maart 1441] proces tegen een priester. Cerutti, *Rechtsbronnen*, II, nrs. 662 (1462, 2 september) en 680 (1464, 1 juli) rechtzaak tegen de stad Antwerpen in beroep op Brussel (bisdom Kamerijk) resp. Luik. Een zestiende-eeuwse registerreeks *Sentences de l'Officialité* van Luik (continu vanaf 1430) bleef bewaard. Vgl. instructie van de bisschop van Luik voor zijn *officiales foranei*, [ca. 1555]: *Analecta Gijsberti Coeverincx* ed. G. van den Elsen, en W. Hoevenaars (dl. I, 's-Hertogenbosch, [1907]), 278-282.
- ¹⁸ Voor de rechtbank te Leuven, die tijdelijk overgebracht was naar Diest (1471-1485): Stadsarchief Breda (SAB), Archief van het Kapittel, inv.nr.: 4 (cartularium van de gemene kapelaans, fol. 37-40 v): 1483, 27 maart, proces tussen kapelaans en kapittel); SAB, Collectie Havermans (voorheen Coll. Cuypers van Velthoven), inv. nr 1081 (afschrift Havermans uit de zeventiende eeuw naar verdwenen originelen): Brief van officiaal van Leuven (*Johan Vogelsanck, de speciali mandato domini officialis Leodiensis*) aan drossaard van Breda over te Breda gevangen gehouden priester Jan Servaesz van Zundert, 1554 juni 12.
- ¹⁹ B. Deimling, 'Ad Rufam Ianuam'. Die rechtsgeschichtliche Bedeutung von 'roten Türen' im Mittelalter, in: *Zeitschrift des Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 115 (1998), 498-513. Meer algemeen M. Ackermann, Mittelalterliche Kirchen als Gerichtsorte, in: *Zeitschrift des Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 110 (1993), 530-545.
- ²⁰ Vooral het indrukwekkende oeuvre van de Vlaamse onderzoekster M. Melkenbeeck met betrekking tot de bisdommen Doornik (Vlaanderen) en Kamerijk (Zuidwest Brabant / Brussel). Vgl. voor het Utrechts officialaat: C. De Gloppe-Zuijderland, 'De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14de eeuw', in: *Verslagen en Mededelingen der Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*. Nieuwe Reeks 3 (1982), 87-159. Zie: J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen, 2004), 150-160.
- ²¹ Niet aangetroffen bij G. Juten, *Consilium de Beke*, (Bergen op Zoom, 1923). Teksteditie: G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, (Nijmegen, 1968-1970), deel II, 171-202 betreft acht gevallen in de periode 1500-1564. Zie voor een specificatie Bijlage 2.

- ²² Bannenberg, *Dekenaten*, II, 164 1482 sept. *Pro dispensatione facta auctoritate ordinaria cum Cornelio et Egidio, filiis naturalibus Christiani de Buyten, fratribus scholaris Leodiensis dyocesis, de soluto genitis et soluta, ut ipsi huiusmodi defectu natalium non obstante ad tonsuram clericalem et minores ordines promoveri beneficiumque, cui cura non imminet animarum, obtinere possint, solvit Christianus, eorum pater, de Breda, sept. [...] 3 flor. ren.* Aldaar, noot 20 Gillis Christiaens van Buyten, rector van de kosterij te Prinsenhage 1487-1519 en kapel te Leur, later van een altaar te Prinsenhage. We kennen nog een veroordeling van een Bredase priester Leonard Ubels van 5 januari 1469; *Revue Benedictine*, 29 (1912), 446 = Berlière (zie noot 4): *Item exponit et discit idem testator super solvere pro Leonardo filio suo apud hinc dominum Leodiensem, eiusve sigillifero atque suffraganeo, gerens in spiritualibus vice, necnon quendam procuratorem fiscalem pro reconciliatione ecclesie de Breda.* Vgl. de problematiek: L. Schmugge, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, (Zürich, 1995).
- ²³ Standaardwerk blijft J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300 - ca 1550)*, (Assen, 1978).
- ²⁴ Breda 1500 en 1502 (Bannenberg, *Dekenaten*, 171 en 174). (Princen)Hage 1485, Deurne 1485/6, Oss 1487, Waalwijk 1497, Bergen op Zoom 1519/20 en Poppel 1520/21.
- ²⁵ Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 697 Mainz / Sankt-Martin, bekend uit Vlaamse steden (Aalst, Dendermonde, Gent), maar Mainz / O.L.V. bekend uit de steden Aalst en Brussel (zie ook Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 223), maar tevens bij instanties: Luiks officialiteit ca. 1595 (zie ook Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 627), Grote Raad van Mechelen, Raad van Vlaanderen.
- ²⁶ G. Meijer, *De predikheren*, 246-251, bijlage 17 vooral 251: Toestemming door de bisschop van Antwerpen aan het Bossche convent te Mechelen om in het Bredase te termineren, 1656; met afschrift (*extractum ex antiquo libello terminarii Bredani conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum conscripto circa annum 1520*), waarin opmerkelijk genoeg de plaatsnamen in alfabetische volgorde staan opgegeven! De globale datering is te onderbouwen met de volgende feiten: verzelfstandiging Riel 1521; idem Teteringen 1519; Zevenbergen ondergelopen (*submersa*) 1520.
- ²⁷ Zie de zeventiende-eeuwse *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worumiensis* ed. G Meyer, (s-Hertogenbosch, 1908). Men dient te zoeken op het trefwoord Breda / *Bredanus*, omdat de plaats van herkomst de familienaam vervangt. Minstens zeven Bredanaars traden toe, van wie er één het tot prior bracht.
- ²⁸ Vermeld in testamentaire schenkingen tussen 1499 en 1530. Overzicht van altaren, ingehuurd voor het altaar van het Bredase Heilig-Kruis 1542-1549; vgl. Paquay, Koren, p. 164-166
- ²⁹ Zie voor deze problematiek rond het uitgebreide genre preekliteratuur: R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht, 1954), 411-416; G. Zielemann, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken* (Kerkhistorische Bijdragen 8 (Leiden, 1978). LMA VII (1994), kol. 171-180; Th. Mertens (ed.), *De middel nederlandse preek* (Hilversum 2009); B. Kienzle, *The Sermon* (Typologie des Sources du Moyen Age 81-83), (Turnhout, 2000); *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages* ed. C. Muessig (A New History of Sermon), (Leiden, 2002).
- ³⁰ J. Mosmans, *De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch*, (s-Hertogenbosch, 1931; herdruk 1980), 345. Bij wijze van steekproef gecontroleerd aan de hand van Van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat*. Vgl. in dit verband Tilburg, Universiteitsbibliotheek, Collectie Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, pag. 384 nrs 3-5 'Tafels betreffende sermoenen'; vgl. J. van de Ven, *Over Brabant geschreven: handschriften en archivalische bronnen in de Tilburgse Universiteitsbibliotheek* (Miscellanea Neerlandica), (Leuven 1994) deel II.
- ³¹ De lastig te ontcijferen tekst staat afgedrukt als bijlage I in: Paquay, Koren, 174-176.
- ³² Van de routinematig verstrekte bisschoppelijke aflat van veertig dagen bij gelegenheid van de kerkwijding is niets concreets bekend. Bij de oprichting van het Anna-altaar in december 1523 kreeg de gelijknamige broederschap bij wijze van uitzondering direct van de paus deze aflat. Om de nieuwe sacramentstoren te kunnen bekostigen was rond 1550 een aflatcampagne door het kerkbestuur georganiseerd, wellicht op grond van een bisschoppelijke toekenning.
- ³³ In verkorte en ongeannoteerde versie met toespitsing op de Bossche situatie: V. Paquay, 'Collecteurs voor Hussietenkruistocht. Bossche betrokkenheid bij Bohemen (1469)', in: *Bossche Bladen* 9 (2007), 83-88. Aldaar reisschema, waar op 2 juli *Huchs* (ten onrechte: Hoekse Waard?) is te identificeren als Oudenbosch.
- ³⁴ N. Paulus, *Geschiede des Ablasses im Mittelalter*, (deel III, Paderborn 1933; herdruk Darmstadt 2000), 166-188, vooral 172-173 met verwijzingen naar instructie voor de commissaris en optreden van andere on-

- dercommissarissen namelijk Johan Schwarz (O.P.), Johan Kanneman (O.F.M.) en Jacob van Gloyau (O.F.M.).
- ³⁵ H. Müller, *Kreuzzugpläne und Kreuzzugspolitik des Herzogs Philipp des Guten von Burgund* (Historische Kommission der Bayerische Akademie der Wissenschaften 51, (Göttingen 1993). Vgl. R. Vaughan, *Charles the Bold*, (Londen, 1970; herdruk: Woodbridge 2002), Inleiding, 48-50 met verwijzing naar jongere studies.
- ³⁶ Er bestaat een uitgebreide literatuur over land en betrokken partijen. Zie: *LMA*, deel II, (München, 1983), 736-737 onder het hoofd 'Brüdergemeinde' en deel V-2 (1990), kolom 232-236 onder het hoofd 'Hussiten'; *LThK*, V (1996), kolom 342-343; *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handbuch für Theologie und Religionswissenschaft* (dl. III, Tübingen, 2000), kolom 1961-1963. Jongste synthese F. Šmahel, *Die Hussitische Revolution* (Schriften Monumenta Germaniae Historica 43; Hannover, 2002; oorspronkelijke Tjechische editie uit 1993). Met betrekking tot de hoofdfiguren: F. Heymann, *Georg of Bohemia. King of Heretics*, (Princeton, 1965); J. Hoensch, *Mathias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*, (Graz, 1998). Zie ook *Bayerische Schulatlas II: Mittelalter*, München 1979, kaart 79C onder het hoofd 'Corvinus' 1458/90.
- ³⁷ Vgl. J. Hashagen, 'Landesherrliche Ablasspolitik vor der Reformation', in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 45 / NF 8 (1927), 11-21, vooral 15 vooral van de pauselijke aflaatcampagne in 1468 door de hertog van Saksen uit regionale belangen. Fundamenteel: R. Koebner, *Der Widerstand Breslaus gegen Georg von Podiebrad* (Darstellung und Quellen zur schlesischen Geschichte 22; Breslau 1916) en E. Lasowski, *Beiträge zur Geschichte des spätmittelalterlichen Ablasswesens* (Breslauer Studien zur historischen Theologie 11; Breslau 1929), 42-73, alwaar uitvoeriger bronnenmateriaal.
- ³⁸ H. Höing, ed. *Repertorium Germanicum IX-1: Paulus II (1464-1471). Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirche und Orte des Deutschen Reiches*, (Tübingen 2000), 38-4, nr 251 op basis van Rome, Archivio Secreto Vaticano, Camera Apostolica [Rekenkamer] - Secretaria Camerae 222, waar evenwel geen data en bedragen zijn opgenomen. Zie voor volledige editie: K. Fink, 'Der Kreuzablass gegen Georg Podiebrad in Süd- und Westdeutschland', in: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 24 (1932/33), 207-243, vooral 211-242.
- ³⁹ A. Esch, 'Aus dem Alltag eines Ablasskollektors. Eine Reise durch Deutschland, die Niederlande und Österreich anhand der Buchführung 1470-1472', in: A. Meyer, red., *Päpste, Pilger, Pönitentiare. Festschrift für Ludwig Schmutge zum 65. Geburtstag*, (Tübingen, 2004), 3-13. Aldaar verwijzingen naar eerdere, meer monetair getinte studies door Esch op basis van dezelfde bron.
- ⁴⁰ Esch, 'Aus dem Alltag', 119-125. Vgl. gedegen voorbeeld van plaatselijke studie: Ch. Neuhausen, *Ablasswesen in der Stadt Köln von 13. bis zum 16. Jahrhundert*, (Keulen, 1994), bijlage die evenmin overgeleverde aflaatbrieven kon traceren.
- ⁴¹ Zie voor deze Bourgondische bastaard: S. Silberberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht*, (Groningen, 1951).
- ⁴² Wellicht via Gent, Lille en Arras gezien van het woord 'wederom'.
- ⁴³ H. Stein, ed., *Catalogue des actes de Charles le Téméraire 1467-1477* (Sigmaringen, 1999), 237 nr 1064, maar dit levert geen verdere bronnen! Vgl. Vaughan, *Charles the Bold*, 129-135 met betrekking tot de internationaal diplomatieke context in de periode 1469-1471.
- ⁴⁴ Fink, *Kreuzablass*, 218 par. 37: (...) *ex cista que auctoritate apostolica contra Hussiticam perfidiam in ecclesia Buscoducensis locata fuerat*, (...). Vgl. aldaar, 228 voor recapitulatie van inkomsten volgens verloren bijlage bij de rekening: *Summantur infrascripte poste signate littera E monete provinciarum ducis Burgundie*. Zie voor Brusselse Rekenkamer en tesorier Guillaume de Clugny: R.-H. Bautier, *Les sources de l'histoire économique et sociale du Moyen Age Deel II: Les états de la maison de Bourgogne*, (Parijs, 1984-2001).
- ⁴⁵ Zie voor muntspecificatie van inkomsten uit Dordrecht: Esch, 'Aus dem Alltag', afb. 1.
- ⁴⁶ V. Paquay, 'De laatste vrouw op Valkenberg. Maria van Loon-Heinsberg', in: *Jaarboek "de Oranjeboom"* 43 (1990) 135-207, vooral 145-154.
- ⁴⁷ Fink, *Kreuzablass*, 237 (uitgaven) *In Breda pro una longa et reformatione habenarum equi badii alb. 2; item pro lotionem pannorum alb. 1; item ministris fabricae pro expensis ciste, crucis, armorum pape, campanariis et aliis minutis servitiis fl. 12.*
- ⁴⁸ Bichelaer, *Notariaat*, bijl. II, 61 ad 5.51: 1469 febr. 26 De Bossche notaris Johan Amelricksz legt een arbitrale uitspraak vast in een geschil over de volgorde van de verschillende kloostergemeenschappen in de processie; met belofte van die kloosters zich daaraan te houden. Citaat: *ad predicandum (...) in hoc opido de Buscoducis et locis vicinis contra perfidissimam Hussitarum heresim*, (...). Geen van de kronieken uit de vijftiende en zestiende eeuw in de Nederlanden maakt hiervan melding.

- ⁴⁹ Fink, 219 (inkomsten) *Aperta fuit cista opidi Bredensis, Leodienensis diocesis, in qua reperte fuerunt infrascripte pecunie videlicet* (volgt specificatie naar muntsoort), *quos omnes numeratos accepi et feci eis quitantiam ut supra et computavi ad 24 ut supra*. Vgl. recapitulatie Fink, 228. Zie voor alsnog aangebrachte muntkoerscorrecties Fink, 225 *quando fuerunt Colonie ex pecunie Bredensi*.
- ⁵⁰ Paquay, Breda, 71-72 noot 106 met oudere verwijzingen. Met betrekking tot 1508 zij nog gewezen op: Hensen, *Romeinse Bronnen*, dl. I-2, 741-743 overzicht van gezantschappen. A. Miraeus ed. Foppens, *Opera diplomatica* deel IV (Brussel 1748), 87 1508 okt.; SAB, stadsrekening SR 1508 fol. 31. 'Opten seventen dach van augusto anno (15)08 soe quam to Breda de legae van Romen by den Keyser, denwelcken men representeert heeft een stuck wijns, houdende 2 amen 3 screven, die ame tegens 9 Rijns guldens, facit 19 Rijns guldens'. Het betreft de internationaal bekend diplomaat Matheus Lang von Wellenburg, bisschop van Gurk (Oostenrijk) 1505-1522.
- ⁵¹ J. Hale, ed., *Travel Journal of Antonio de Beatis. Germany, Switserland, The Low Coutries, France and Italy 1517-1518* (Huckley Society II-150; Londen 1979), vooral 92. De identificatie aldaar van 'Workum' met een Friese plaats is onjuist en dient begrepen te worden als Woudrichem, wat als stadje en als reisdoel meer voor de hand ligt. Vgl. H. van Gelder, Een Italiaans reiziger over ons land in 1517, in *Oud-Holland* 35 (1917), 12-33.
- ⁵² *Analactes d'Histoire Ecclésiastique de Belgique*, 22 (1890), ad regestenlijst: Lille 1537 juli 1 Landvoogdes Maria van Oostenrijk stemt ertoe dat Peter van der Vorst, bisschop van Aqui, op zijn diplomatieke missie de Nederlanden mag bezoeken om een algemeen concilie bijeen te roepen; P. de Ram, 'Nonciature de Pierre Vander Vorst d'Anvers, évêque d'Acqui, en Allemagne et dans les Pays-Bas, en 1536 et 1537' in: *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale de Belgique* 12 (1839), Section Lettres, 1-81, vooral 77-80 (16-18 juli verblijf te Breda). Zijn correspondentie naar handschrift nr. 3915 in het Vatikaan. Pastor publiceerde het Italiaanse reisverslag; waarvan een Franse vertaling verscheen; vgl. F. Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', in: *Jaarboek "de Oranjeboom"* (1968), 19-33, vooral 31 noot 22. SAB, stadsrekening 1537, fol. 48^v. Hem gesconken den zeventen juny den commissarius die wuyt Italyen comen was ende quam alhier bij mijns herens 15 pot wijns, den pot 2 ½ stuver, facit 37 ½ st. Hem gesconken den 30ten july den legae van Roemen, onsen pastoer tot Michiel Put 20 pot wijns, den pot 2½ stuver, coemt 2 Rijnse gulden 10 stuver.